

УДК 81'366.543: 81'367.332

Володимир Горпинич (м. Дніпропетровськ)

ГЕНІТИВНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто проблему генітивного речення в українській мові. Виділено 10 структурних типів цих речень. Доведено, що немає підстав включати генітивні речення в систему безособових. Однією з суттєвих ознак підмета в генітивних реченнях є його незалежність. Пропоновано замінити термін “номінативні речення” на “називні речення”, відповідно до їхньої функції..

Ключові слова: *генітивні речення та їх типи, просте речення, член речення.*

Євоєрідну групу в українській мові становлять речення, предикативність яких виражається або незалежним родовим (лат. *genetivus*) квантитативним відмінком зі значенням суб'єкта, що передає наявність, існування, буття предметності з її кількісним виявом (*А квітів! Сміху! Радощів! Вітань!*), або родовим відмінком зі значенням суб'єкта та іншими словами, які приписують суб'єкту кількісну ознаку і фактично виконують функцію присудка (*Їх було двоє, Було багато сміху, Багато клопоту даремно, Тепла меншає*). Такі речення називаються генітивними як протиставлення реченням номінативним, у яких суб'єкт виражений називним відмінком (лат. *nominativus*). Оскільки генітивні речення мають нетрадиційний формальний засіб вираження суб'єктності (родовий відмінок) та незаконномірного носія предикативної ознаки (родовий відмінок замість називного), то вони не вкладаються в традиційні класифікаційні схеми простого речення. Тому при визначенні місця генітивних речень в системі типів простого речення виникають протиріччя, які спричиняють різноманітні погляди.

Дослідники відносять генітивні речення до різних розрядів: двоскладні з особливою (генітивною) формою одного з головних членів [1: 200]; генітивно-кількісні двоскладні, у яких підмет виражається родовим відмінком [3; 4]; особливий різновид безособових речень [2: 37 – 38]; односкладні підметові [6: 50, 60 – 61]; односкладні номінативні

© В.О. ГОРПИНИЧ, 2009

[1: 201]; прості речення, генітив яких функціонально близький з підметом [5]. У більшості посібників генітивні речення або відносять до односкладних, або зовсім не згадують [7: 400]. Головне тут — чи є в генітивних реченнях підмет і чи може він виражатися родовим відмінком. На наш погляд, розв'язати його в рамках традиційної граматики не можна. Треба вийти за межі її понятійного апарату.

Для початку потрібно уточнити поняття члена речення і додатково ввести поняття «позиція члена речення».

Член речення — це повнозначне слово, що вступає в закономірні граматичні зв'язки і має постійні морфологічні засоби їх регулярно вираження: називний відмінок для підмета, категорія часу для присудка і т.ін.

Позиція члена речення — це місце повнозначного слова в системі зв'язків між членами речення. За традиційною теорією, підметом є слово, яке називає суб'єкт, виражений називним відмінком, і характеризується присудком. Це морфологізований підмет. Якщо прийняти запропоновані уточнення, то підметом може бути не лише форма називного відмінка, а в певних мовленнєвих ситуаціях — слово, словоформа, службове або незмінюване слово, тобто будь-яка мовна одиниця, яка займає позицію підмета, є суб'єктом висловлювання і характеризується присудком. Це неморфологізовані підмети: *Дихати* — *значить жити*; *Наше вчора уже не повернеться*; *Через* — *приймєнник*; *І* — *сполучник*; *Пальців на руці п'ять*.

У східнослов'янських мовах склалося так, що позицію підмета може займати і словоформа в родовому відмінку: *Дітей у них було троє*. Тут слово *дітей* несе на собі частину ознак предикативності, є суб'єктом висловлювання, якому присудок *було троє* приписує квантитативну ознаку, тобто займає позицію підмета, але виражене не називним, а родовим відмінком: формує речення не номінативне, а генітивне.

Отже, підмети, як і інші члени речення, бувають морфологізовані (називний відмінок) і неморфологізовані (виражені іншими формами, в т. ч. і родовим відмінком). На цій підставі слід уточнити й поняття двочленних та одночленних речень.

Двочленним називається таке речення, в якому є елементи двох головних членів або позиції двох головних членів речення: а) у висловлюванні *Вмивається сльозами убога Земля* (М. Коцюбинський) є елементи двох головних членів речення; б) у висловлюванні *Наше завтра світле й прекрасне* є позиція підмета, яку займає прислівник *завтра* (неморфологізований підмет), і присудок. Одночленне — це таке речення, в якому є склад або позиція одного головного члена: а) *Ніч. Друга година*. Тут наявний один головний член (це односкладне номінативне речення); б) *А лозунгів! А музики!* Тут позицію головного члена займають словоформи в родовому відмінку (це односкладні генітивні речення). Отже, генітивні речення мають морфологізований підмет і поділяються на двоскладні й односкладні.

На цій основі виділяють такі типи генітивних речень:

1. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта (неморфологізованим підметом) при присудку, вираженому числівником: а) кількісним числівником без зв'язки: *Я один, а їх аж триста* (Л. Українка); б) кількісним числівником у називному відмінку зі зв'язкою **бути**: *Було їх тута три, чужих людей* (Л. Українка); в) збірним числівником у називному відмінку без зв'язки: *Було нагляне мати, як мрія поле, жито. Хустини. Яблук трійко* (А. Малишко); г) збірним числівником у називному відмінку зі зв'язкою **бути**: *Було їх двоє* (А. Малишко).

Ці речення докоріно відрізняються від двоскладних номінативних речень з нерозкладними синтаксичними словосполученнями числівника у називному відмінку з іменником у родовому відмінку у функції підмета при дієслівному присудку: *В шлющі стояло двоє людей* (М. Трублаїні), *Два хлопчики на ставочку ловлять рибку в холодочку* (О. Олесь). Це двоскладні особові речення, в яких числівники (кількісний **два** і збірний **двоє**) є не присудками, а частиною підметів *два хлопчики*, *двоє людей* при присудках *стояло* і *ловлять*.

На відміну від номінативних двоскладних речень з дієслівним присудком, у яких числівник у нерозкладному словосполученні знаходиться в препозиції відносно іменника, в двоскладних генітивних реченнях числівник, що виступає у функції присудка, стосовно носія ознаки (суб'єкта) знаходиться, як правило, в постпозиції. Розрізняють ці типи речень і семантично: у двоскладних номінативних дієслівних суб'єкту речення приписується процесуальна ознака (*два хлопчики ловлять, двоє людей стояло*), а в двоскладних генітивних — кількісна ознака (*бійців два, яблук трійко*).

Генітивні двоскладні речення з числівниковим присудком відрізняються від односкладних номінативних речень з числівниковим компонентом. Односкладні номінативні — це головним чином констатація, ствердження наявності предметів, понять, явищ, а не їх назва (хоч вона й є) чи характеристика: *Ранок. Сім годин; Поле. Дві дороги. Одна — прямо, друга — справа*. У генітивних двоскладних у семантичному відношенні предмет думки (власне предмет, поняття, явище) не стільки називається, скільки характеризується з боку кількості. Для генітивних двочленних має значення не констатація наявності, а характеристика: *Ранок. Годин сім* (тут головне те, що носій ознаки — іменник у родовому відмінку (*годин*) характеризується кількісно); *Поле. Доріг дві. Одна — прямо, друга — справа* (тут також головне те, що носій ознаки — іменник у родовому відмінку (*доріг*) характеризується кількісно).

2. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при присудку, вираженому неозначено-кількісними словами (зі зв'язкою **бути** або без неї): а) **багато**: *Багато галасу даремно* (Прислів'я); *О, тепер було у нього срібла, золота багато* (Л. Українка); *У нас багато, люба, справ* (А. Малишко); *І доріг тих багато, а Вітчизна — одна* (А. Малишко); б) **доволі** (у значенні багато): *Тільки в них і хліба, й солі, зброї доброї*

доволі, грозових побід (А. Малишко); в) **повно** (у значенні *багато*): *У хаті вже повно людей* (Ю. Збанацький); г) **досить** (у значенні *багато*): *Постів досить, а книжки, щоб читать катма* (М. Рильський); д) **небагато**: *Спочатку наліпили вареників, їх, правда, було небагато* (Ю. Збанацький); є) **мало**: *Багато дива, мало млива* (Прислів'я); *Ні, їй мало самого хліба й слів, їй треба волі* (Л. Українка); *Нас не багато, нас і не мало* (А. Малишко); *У тебе мало віри* (Л. Українка).

У реченнях такого типу присудок може бути виражений словами **безліч, сила, тьма, гора, куча, ліс, копа** і под., вжитими в значенні неозначено великої кількості (тобто надзвичайно багато): *У нас справ безліч; На площі людей сила; Біля клубу народу тьма; На столі учнівських зошитів купа; Після запитання вчителя, рук у класі завжди ліс; В неї ще багато діла, турбот, як сказано, гора* (А. Малишко).

Від цих двоскладних генітивних речень слід відрізнити ті двоскладні номінативні речення, у яких слова **багато, доволі, чимало, трохи, немало, мало** і ін. не є присудком, а входять до складу підмета, тобто разом з іменником у родовому відмінку утворюють нерозкладне синтаксичне словосполучення, яке виконує функцію підмета при присудку, вираженому дієсловом: *Часу немало пішло в прірву* (Ю. Яновський); *Минуло днів і вечорів немало з тих днів* (А. Малишко); *Води чимало із річки в море утекло* (Т. Шевченко); *Багато дечого не стало* (Т. Шевченко); *Від того дня минуло багато часу* (Ю. Збанацький). В мові функціонують речення цього типу, що не мають однозначного тлумачення: 1) *Ой, волохи, волохи, вас осталося трохи* (Т. Шевченко); *Ще сіверянського в юрбі живе чимало* (М. Рильський). З одного боку, вони відрізняються від речень типу *І доріг тих багато; У тебе мало віри* наявністю дієслівного присудка (*осталося, живе*), що дає право придієслівні слова **трохи, чимало** розглядати як обставини, а речення кваліфікувати як односкладні; 2) є певні підстави вважати слова **трохи, чимало** компонентами нерозкладних синтаксичних словосполучень *трохи вас, чимало сіверянського*, які виконують функцію підмета при присудках *зосталося, живе*, і на цій основі такі речення вважаються звичайними двоскладними номінативами. З другого боку, в таких речень є чимало спільного з конструкціями типу *І доріг тих багато; У тебе мало віри*. По-перше, їх об'єднує спільна семантика присудків — кількісна характеристика носіїв ознаки (*осталося трохи, живе чимало*); по-друге, у них спільна загальна синтаксична семантика — наявність ознаки у суб'єкта; по-третє, оскільки дієслова **осталося, живе** в цій позиції в семантичному відношенні є неповноцінними і можуть не вживатися, то основне семантичне навантаження припадає на слова **трохи, чимало**, які фактично виконують функцію присудка подібно до бездієслівних речень (пор. *Ой, волохи, волохи, вас трохи; Ще сіверянського в юрбі чимало*). Тому в конструкціях цього типу найбільше ознак двоскладних генітивних речень.

3. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при присудку, вираженому фразеологізмом із кількісним значенням: *Нас таки чима-*

ле військо (Л. Українка), *Кажуть, від цього куріння раку видимо-невидимо* (Ю. Збанацький); *А мати або батько як побачать, що ви, мої любі, таке диво читаєте, — гріха на всю губу* (Т. Шевченко); *Перехожих не траплялося, а вареників була ще ціла гора* (Ю. Збанацький); *Сорок сороків артилерії* (Ю. Яновський); *Пихи на три штихи* (Прислів'я). Усі виділені фразеологізми за значенням синонімічні з неозначено-кількісними словами **багато, дуже багато** і ін.: 1) *нас чимале військо* = *нас багато*, *раку видимо-невидимо* = *раку неймовірно багато*, *гріха на всю губу* = *гріха надзвичайно багато*, *вареників ще ціла гора* = *вареників ще багато* (або *дуже багато*), *артилерії сорок сороків* = *артилерії незлічена кількість*, *пихи на три штихи* = *пихи дуже багато*. Вони виконують функції присудків.

4. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при присудку, вираженому неозначено-кількісним словом (числівниковим займенником) **скільки**: *Скільки різного мотлоху!.. Скільки зайвого клопоту! Скільки шкоди ще!* (І.Баш). Носії ознаки в цих реченнях виражені іменниками **мотлох, клопіт, шкода** у родовому відмінку, які займають у реченні позицію підмета. Вони за допомогою присудків, виражених числівниковим займенником **скільки**, характеризуються кількісно, тобто суб'єктам приписується кількісна ознака. Реальний зміст цих речень *зводиться* до твердження про те, що *різний мотлох* є у великій кількості, що *зайвий клопіт* є у великій кількості, що *шкоди* є також у великій кількості. Це все ознаки двоскладного речення. Тому з позиції семантики розглядати ці речення як номінативні односкладні (називні) не можна. У називних стверджується лише наявність предметів, понять, явищ без кількісної їх характеристики: *Різний мотлох. Зайвий клопіт. Шкода. Як багато ще їх!* У двоскладних генітивних реченнях з присудком **скільки** входить до складу нерозкладних синтаксичних словосполучень у ролі підмета при дієслівному присудку: *І скільки всіляких ласощів росте на степу* (Ю. Яновський); *Скільки йде під рідним стягом дорогих імен!* (А. Малишко); *Адже скільки минуло часу* (І. Цюпа); *Скільки вже тих парубків потягло від тебе гарбуза* (І. Цюпа).

5. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при присудку, вираженому дієсловом **бути** в формі середнього роду минулого часу (**було**), із значенням великої кількості: *Сміху було. Крику було. Сліз було* (І. Цюпа); *Було в нас і радості, й крові, і поту* (А. Малишко).

6. Односкладні генітивні речення з родовим суб'єкта. Кількісне значення **багато, дуже багато** виражається власне формою родового відмінка, особливою інтонацією і нерідко частками **а, ну, ну й**: *За плугами в полі сонця, блиску!* (А. Малишко); *А гвалту! А крику!* (Т. Шевченко); *А тюрем! А люду!. Що й лічить* (Т. Шевченко); *А сльоз, а крові! Напоїть всіх імператорів би стало з дітьми і внуками, втопить в сльозах удов їх. А дівочих, пролитих тайно серед ночі! А матерних гарячих сльоз! А батькових, старих, кровавих, не ріки море розлилось, огненне море!* (Т. Шевченко). Інколи значення «багато», «дуже багато»

в генітивних реченнях передано повторенням носія ознаки: *За богами панства, панства в сребрі та златі* (Т. Шевченко).

7. Двоскладні генітивні речення з родовим суб'єкта при дієслівному присудку зі значенням збільшення або зменшення: *Дітвори на-збиралося на річці* (І. Цюпа); *Над ним літає його душа, і треба погля-дати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видко* (Ю. Яновський).

8. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при при-судку, позицію якого займає фразеологізм у формі двоскладного або односкладного речення зі значенням кількості («багато», «дуже ба-гато»): *Грошей кури не клюють* (Прислів'я); *Женихів хоч греблю гати* (Прислів'я).

9. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при присуд-ку, вираженому прислівником або іменником із кількісним значенням: *Тут їх достобіса* (Т. Шевченко); *Діла на копійку, а балачок на карбова-нець* (Прислів'я); *Не стільки того діла, як клопоту* (Ю. Збанацький).

10. Генітивні двоскладні речення з родовим суб'єкта при при-судку, вираженому порівняльним зворотом, що вказує на кількість: *Хліба як кіт наплакав* (Прислів'я); *Синочків як у лісі дубочків* (Прислів'я); *Дочок як на небі зірочок* (Прислів'я); *Крові з нього як з бу-гая* (Ю. Яновський).

До генітивних традиційно (О.О. Шахматов, Д.Е. Розенталь, М.О. Теленкова й ін.) відносять лише так звані безприсудково-підметові речення (*Слів-то, слів-то!*). Застосування поняття «пози-ція називного відмінка» дає можливість розширити коло речень з ге-нітивним суб'єктом і виділити десять структурних типів генітивних речень. Немає підстав включати генітивні речення в систему безосо-бових, оскільки родовим відмінком виражається суб'єкт висловлю-вання, а він завжди пов'язаний з категорією особи, бо вказує або на мовця зі слухачами (*Нас було двоє*), або на відсутність осіб чи пред-метів, про які говорять (*Їх було троє; Столів було три*).

Крім того, категорія безособовості безпосередньо пов'язана з присудковістю, а у формі генітива вбачати присудок не можна, його функція ближча до називання (*А снігу!*). Не можна вважати навіть формально генітивні речення типу *Ні вогню, ні хати! А навколо ні душі!* безособово-заперечними, хоч заперечення дійсно є категорією присудкового плану, оскільки родовий відмінок тут має суб'єктне зна-чення. Слід мати на увазі, що родовий відмінок суб'єкта в генітивних реченнях не породжується дієсловом, він займає незалежну позицію. Ця незалежність є однією з суттєвих ознак підмета.

Тому, враховуючи, що в генітивних реченнях родовий відмінок називає суб'єкт висловлювання (як і називний), якому присудок при-писує кількісну ознаку (як і називному), що в цій конструкції родовий відмінок займає незалежну позицію, дехто з мовознавців такий родо-вий називає підметом. При цьому термін «номінативний» необхідно закріпити за односкладними і двоскладними реченнями, в яких голов-

ний член речення виражений формою називного відмінка, а за різновидом односкладних речень типу *Ранок. Тиша!* закріпити термін «називні речення», замість «номінативні», відповідно до їхньої функції.

1. *Валгина Н. С.* Синтаксис современного русского языка. — М., 1991. — С. 201.
2. Грамматика русского языка, Т. 2. Синтаксис, — М., 1954. Ч. 2. — 444 с.
3. *Иванова В. Ф.* Модели количественных предложений и связанное с ними употребление глаголов // Учёные записки ЛГУ. Исследование по грамматике русского языка. — 1973. — 5. — № 375. — С. ?-?.
4. *Камынина А. А.* К вопросу о предложениях с количественными словами в составе главных членов // Русский язык в школе. — 1961. — № 2. — С. 20–25.
5. *Костинский Ю. М.* Подлежащее в родительном падеже // Русская речь. — 1969. — № 6. — С. ?? — ??
6. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. / Ред. и комм. проф. Е.С.Истриной. — Л., 1941. — 620 с.
7. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. — К., 2004. — 408 с.

Volodymyr Gorpunuch

GENITIVE SENTENCES IN UKRAINIAN LANGUAGE

Genitive sentences problems in Ukrainian language are discussed. There are seprited 10 structural types of such sentences. It is shown there is no reason to include the genitive sentences in the impersonality type of sentences. Independence is the one of the essential attributes of the subject in a genitive sentence. According to their functions the term "nominative sentence" is proposed to replace to "denominative sentence".

Keywords: genitive sentences and their types, simple sentence, a member of a sentence.

Відомі постаті про мову

Про правопис південноруської мови зауважимо, що він ще не встановився: одні дотримуються правопису великоруської мови або церковнослов'янських книг, інші намагаються виражати вимову слів південноруської мови літерами, наслідуючи вимову їх у Великоросії. Мені здається, що найзручнішим був би середній шлях. За якого правопис натякав би на корінь слів, але не створював труднощів ні для того, хто пише, ні для того, хто читає, численними своїми правилами та винятками.

Інакше, якщо дуже прив'язуватись до коренів слів, можна затемнити їх вимову і правопис зробити невизначеним і супротивним для простих людей, які б захотіли його використовувати; або, забуваючи зовсім про корені слів і знищуючи їхній образ, вироблений історичною давністю, можна ці слова для самого південноруса зробити рідними незнайомцями і ввести в оману тих, хто великоруську вимову звуків, позначених такими буквами, надумали б читати по-південноруськи, і при цьому судити про мелодію мови.

Метлинський А.Л., 1839